

Hanák Péter

Az Osztrák–Magyar Monarchia és a zsidó nemzettudat kialakulása

Közép-Európa, nevezetesen az Osztrák–Magyar Monarchia polgárosodásában, szellemi életében, kultúrájában, új tudományos és művészi alkotásaiban különlegesen nagy szerepet játszott a zsidóság, aminthogy a zsidóság asszimilációjában és egyúttal a zsidó nemzettudat kialakulásában, majd sorsának tragikus alakulásában is különleges helyet foglalt el Közép-Európa. Ez a régió nemcsak a kontinens egészében, hanem a zsidóság helyzetének és sorsának alakulásában is középen helyezkedett el Nyugat és Kelet között.

Kezdjük a számokkal

A XIX. század közepe és az első világháború közötti hatvan év alatt a zsidóság létszáma a Monarchiában több mint kétszeresére, egymillióról 2,246 millióra nőtt, és pedig az osztrák tartományokban 7 ezerről csaknem 200 ezerre, a cseh tartományokban 130 ezerről mindössze 140 ezerre, keleten, Galíciában és Bukovinában 380 ezerről 975 ezerre, Magyarországon pedig 410 ezerről 911 ezerre. Az átlagosan kétszeres növekedés mögött azonban a Csehországban mutatkozó stagnálás nagyfokú elvándorlást takart, a galíciai tetemes gyarapodás viszont, figyelembe véve a több százezres elvándorlást, roppant nagy – főként Oroszországból jövő – bevándorlásról tanúskodik. A vándormozgalom iránya főként Bécs, illetve Észak-Magyarország és egyre sűrűbben Budapest volt. A zsidóság eleinte cseh területről jött, később, főleg a XIX. század elejétől Galíciából, Bukovinából, sőt Oroszországból áradt a sokaság.

A bevándorlási mobilitást szemléletesen mutatja, hogy az 1850-es években mintegy 8 ezer főnyi bécsi zsidóság száma hatvan év alatt 180 ezerre nőtt, és ennek csak egyötöde született bécsi illetőségű

családban, másik ötöde a cseh tartományokból, harmadik ötöde Magyarországról, 37%-a pedig Galícia-Bukovinából jött. (Itt érdemes megjegyeznünk, hogy a korábbi évtizedekben a Magyarországról áttelepült zsidók aránya jóval magasabb, 35–40%-os volt, ámde ezek zöme keletről jövet időlegesen telepedett meg Magyarországon, és csakhamar kivándorolt.) A csaknem folyamatos bevándorlás, amelynek utolsó nagy hulláma az 1880-as évek elején, az oroszországi zsidóüldözés sötét éveiben érte el Ausztriát, erősítette a zsidó identitás megőrzését, főként Bécsben.

Egyébként az asszimiláció folyamata nagyjából megfelelt Európa regionális differenciálódásának. Nyugaton, még ha időnként, mint a századvég Franciaországában fel-fellobbant is az antiszemitizmus, terjedelemben és mélységben sikeresen haladt előre. Közép-Európában – Magyarország kivételével – *ambivalensnek* mondható, reverzibilis folyamat volt. Kelet-Európában viszont csupán vékony polgári és értelmiségi rétegre terjedt ki, a nagy többség gettóban, illetve gettótudattal élt. A választóvonal, mint annyi más karakterisztikában, valahol Észak-Magyarországon és különleges sajátosságként Bécsben húzódott. Bécsben, a soknemzetiségű Monarchia kozmopolita fővárosában találkozott ugyanis a nyugati és a keleti zsidóság, mind alsó kispolgári, mind pedig magas értelmiségi szinten.

A találkozás és érintkezés részben lakóhelyi vagy munkahelyi lehetett, de volt egy szervezeti keretet nyújtó, eszmecserére igen alkalmas központja: az egyetem. A bécsi diákok aránya 1890-ben az orvoskaron közel 40%-os, a jogin és a műegyetemen 23–24%-os volt (Budapesten a jogi karon 28, az orvosin 47, a műegyetemen 45%-ot tett ki). A bécsi diákok az emancipáció után német diákegyletek

tagjai lettek, rajongtak Nietzscheért, Wagnerért, Németországért, mindaddig, amíg az antiszemitizmus sebtében restaurált sziklafalába nem ütköztek. Amikor aztán megsérültek, nem maradt más számukra, mint néhány akadémikus olvasókör és a bomlásnak indult, megfakult liberalizmus. Ebben a nyomasztó vákuumban villantak fel a zsidó öntudat első szikrái az 1880-as évek elején.

A gondolat és a kezdeményezés érthető módon Oroszországban született a brutális pogromok idején, az ortodoxia dogmatikájából és a gettó-életforma szokáskultúrájából kiszabadult értelmiségiek köréből, akik úgy látták, hogy sem a felülről jövő formális emancipáció, sem a nyugati asszimiláció nem hozott és nem hozhat valóságos felszabadulást. Egy lengyelországi születésű odesszai orvos, Löb Pinsker, aki mellel publicista is volt, fejtette ki először a saját erővel kivívott, tehát a zsidó identitást megőrző emancipáció gondolatát (*Autoemanzipation*, 1882). A gondolatmag azonban nem orosz földön, a gettóban meghúzódók és a judaizmus népi vallásosságát valló haszid messiásvárók körében sarjadt ki, hanem Bécsben, elsősorban a keletről jött zsidó diákok között.

A zsidó nemzeti ébredés gondolatát hozta Oroszországból Perez Smolenskin, az első héber nyelvű újság (a *Hashachar*) alapítója. Ez a nemzeteszme egyszerre fordult az életidegen hagyományokban megrekedt ortodoxok s a zsidóságot fellazító és előbb-utóbb feladó asszimiláltak ellen. Smolenskin részese volt az első bécsi zsidó diákegylet megalapításának, állítólag tőle származik a névadás is: a *Kadimah*, amely egyszerre jelent „keletre” és „előre” felhívást. A társalapítók zöme Keletről származott el Bécsbe, Reuben Bierer Lembergől, Moritz Schnirer Bukarestből jött, a legismertebb vezető Nathan Birnbaum azonban Bécs szülötte volt. Róla, akit a mozgalom történetírója „Ausztiria zsidó nemzeti körei legkiválóbb intellektuális személyeként” jellemez (Alex Bein), érdemes bővebben megemlékeznünk.

Birnbaum (1864–1937) magyarországi és galíciai eredetű, ősi rabbicsaládból származott. Fiatalkorától távol állt az ortodox judaizmustól, de nem követte az asszimiláns modellt sem, a zsidóságot etnikai entitásnak tartotta. Érdekes ezzel kapcsolatban felidézni korai vonzódását a keleti zsidó népiességhez. A keleti fiatalok, írta, élő zsidó nemzeti (!) miliőből jönnek, ahol a megújulás eszméje már gyökeret vert, szemben a németekkel, akik az asszimi-

lációt tartották evidenciának. Írásai lényegében a nemzeti újjászületés szükségességét fejtegetik, amelynek különböző irányait járta meg. Nagy lelkesedéssel csatlakozott a nemzeti mozgalomhoz, amelynek ő adta a „cionizmus” elnevezést, de Herzl politikai tervétől és diplomataallűrjeitől elhatárolódott. A századvég és a kulturális cionizmus eszméjét propagálta, mert a zsidóság mint nemzet összeforrasztása, egy közös nyelv, a jiddis elfogadtatása fontosabb, mint az államalapítás („Izrael előbb jön, mint Cion”). Utóbb a történelem alakulása módosította ezt a nem releváns ellentmondást. Hasonlóképpen módosult az eredetileg szekularizált, ateista filozófiája is. A keleti zsidósággal való szoros kapcsolata annak fel- és elismerésére készítette, hogy „a nemzet legbelső magja a vallás”. Így a világi nacionalizmust igyekezett összhangba hozni azzal az alapelvvel, hogy „a zsidó nép hivatása és sorsa a vallásában rejlik”. Azt hiszem, e rövid vázlatból is kitűnik: Birnbaum eszmeváltásai, diszharmoniai és kompromisszumai alapján a bécsi zsidó *ambivalenciát* tükrözik.

A múlt század utolsó két évtizedében tért hódító, zajos és vérmes antiszemitizmus valóban megosztotta, bizonyos értelemben választás elé állította a bécsi zsidóságot. A liberálisok az *Osterreich–Israelitische Union*ban, egy polgárjogi egyesületben tömörültek, a kettős identitású félasszimiláltak a zsidóság mint nemzeti kisebbség elismerését követelték, végül az értelmiség ifjúság egy része már a cionizmus zászlaja alatt sorakozott. Amint láttuk, első sikeres szervezetük, a Kadimah két elemből tevődött össze. Eleinte nagy többségben a keletről bevándoroltak voltak, akik a vallást és a hitet hozták, ámde a nyolcvanas évek vége felé erősen megnőtt a monarchiai – főleg bécsi zsidó – elem is, amely a polgárosodás eszméivel és intézményeivel, elsősorban a nemzet és a nemzeti állam fogalmával és eszméjével termékenyítette meg a népi-vallási mozgalmat. Ők aktívabbak és szervezőképesebbek voltak, hiszen jól ismerték a diákegyleteket, az akadémiai olvasóköröket, a politikai pártokat. Ők alapították meg 1894-ben a *Rede- und Lesehalle jüdischer Hochschüler in Wien* egyletet, amely a zsidó szervezeteket fogta össze, főként az antiszemitizmussal szembeni ellenállásban.

És itt érdemes két sajátosságra rámutatnunk. Az egyik, a társadalmi orientáció feltűnően összecsengett a keleti és a nyugati zsidó ifjak között. Az előbbieknél evidenciaélmény volt a gettósors nyomorú-

ságából fakadó szociális érzékenység, amely Oroszországban, még inkább Bécsben kifejezett antikapitalizmussá erősödött. A nyugatiaknál ez nem volt ennyire magától értetődő, hiszen nagy részük gazdag polgárcsaládból származott. Csakhogy eme réteg belső válsága, a profithalmozó apák elleni általános érvényű nemzedéki lázadás éppen ez idő tájt bontakozott ki, főleg Közép-Európában, és egybeesett a századvég szociális lázongásaival, illetve a zsidó nemzeti öntudat ébredésével.

A másik sajátosság abban állt, hogy a cionista vezetők nagy többsége asszimiláns volt, nem ortodox, amennyiben a cionizmushoz nem a judaizmus felől közeledtek, hanem a zsidó sorskérdések felől (Nahum Sokolov). Kurt Blumenfeld szerint a „posztasszimilációs cionizmus” nem a judaizmusból, hanem a frusztrált asszimiláció élményéből nőtt ki. Ez a vonás egyre erősebben megmutatkozott a Kadimah összetételében, tevékenységében is: az egyetlen dívott a párbaj – igaz, a zsidó becsület védelmében.

Ez volt az a háttér és légkör, amelyben Theodor Herzl – főként a Dreyfuss-per hatása alatt – új programmal fellépett. Ebben a körben aligha szükséges Herzl pályafutásáról és programvíziójáról bővebben szólni. Ismeretes, nagy múltú és gazdag pesti családból származott el Bécsbe, ahol jogász, író, publicista lett, közel a Junges Wien kör irodalmáraihoz. Ám Hofmannsthal és Schnitzler Bécsének ragyogása mögött mind világosabban meglátta Lueger Bécsének fenyegető árnyait. A századvég antiszemita hulláma idején meggyőződött róla, hogy a zsidókérdést sem az emancipáció, sem a recepció, de még egy kulturális közösség összekovácsolása sem oldhatja meg. Ehhez nemzeti egység, ehhez nemzeti állam és saját ország szükséges. A világos logikával, megragadó retorikával írt *Judenstaat* nemcsak mint olvasmány, hanem mint program is sikert aratott, különösen a bécsi zsidó fiatalok között. Idézzük fel azt a pillanatot, amikor a Kadimah tagjai, akik már kefelevonatban ismerték a könyvet, első lelkesedésükben felkeresték Herzlt. „Kettős meglepetés volt az eredmény” – írja Patai József. A fiatalok nem rongyos álmodozót találtak, hanem „fejedelmi jelenséget [...] nemesen előkelő európai lakásban”, aki a diplomata eleganciájával szólott hozzájuk. Herzl pedig, aki addig hajlott hátú galíciai álmodozókat képzelt el, izmos, gerinces, művelt diákcsoportot ismert meg.

Ilyen összetalálkozás, úgy vélem, csak Bécsben

történhetett meg. Ha Herzl netán szülővárosába látogatott volna el, ott alkalmasint Jászi Oszkár-al, Szabó Ervinnel, a későbbi galileistákkal akadt volna össze, akik nem új államot akartak alapítani, hanem a meglévőt gyökeresen megreformálni.

Herzl programja sok hívet vonzott, de inkább az eszme, a vízió, mint a realizálás stratégiája. A századelőn többféle utópia és pragmatikus tervezet is felmerült. Monarchiai vonatkozásai miatt itt csak egy példát, talán ellenpéldát említenék: Martin Bubert. Buber Bécsben született, de kétéves korától nagyapjánál nevelkedett Lembergben. Egyetemi tanulmányait újra Bécsben, majd Lipcsében és Berlinben végezte. Bécsben Ernst Mach relativista fenomenológiája volt rá nagy hatással, ő is az érzeteknek és élményeknek tulajdonított döntő szerepet a megismerésben. Berlinben Mauthner nyelvkritikáját, Dilthey és Simmel irracionális filozófiáját ismerte meg. Szemléletét a miszticizmus színezte és erősítette, két forrásból is, a haszidizmusból és a Prágai Kör filozófiájából. Buber Herzl politikai vonalával szemben kezdettől fogva a kulturális megújulás fontosságát hangsúlyozta. Ennek jegyében kezdett hozzá a haszidizmus irodalmának, esztétikájának tanulmányozásához, majd vallásos lényegének az egész zsidóság számára érvényes üzenetét megértve, egy új zsidó identitás megfogalmazásához. Az első világháború előtt Prágában tartott előadásai, a háború alatt hirdetett „héber humanizmus”, a cionizmusnak mint „a szent útnak” az értelmezése azt mutatja, hogy Buber az elitista miszticizmust (például a prágait) a haszidizmus népi, humanista miszticizmusával váltotta fel, amelyben releváns szerepet szánt a szociális gondolatnak (a „cionista szocializmusnak”) és a nem kognitív istenélménynek. Főműve, az *Ich und Du* a zsidó Biblia nyelvkincsét használó dialógus az Istennel való közvetlen, személyes kapcsolat művészi sugalmazása.

Buber voltaképpen a XX. századig sértetlenül fennmaradt népi mentalitást és folklórt olvasztotta össze az európai magas kultúra antipozitivistá és antikapitalista irányzatainak eszméivel. Filozófiai és irodalmi munkássága alapján a zsidó nemzettudat nyugati és a keleti ága ötvözőjének, az egységes nemzeti kultúrát megalkotó paradigmátikus alaknak tekinthetjük.

*

Meg kell itt jegyezni, hogy az antiszemitizmus és az antiliberalizmus szorításában az említettekől eltérő alternatívák is adódtak. Ilyennek bizonyult a zsidó nagypolgári családok második-harmadik nemzedékének morális és generációs („ödipuszi”) lázadása a kapitalista értékrend és nemritkán a vele azonosított zsidó mentalitás ellen. Csak példának említem Georg Hirschfeld, Carl Sternheim drámaírókat és Georg Simmelt Berlinből, Wittgensteint Prágából, Stefan Zweiget, Hofmannsthalt, Karl Kraust Bécsből, Lukács Györgyöt, Hatvani Lajost Budapestről. Közülük számosan indifferensek, néhányan önantiszemiták lettek. Sternheim drámáit a Deutschnationale Volkspartei vagy a nácipárt uszítói is elfogadhatták volna. Érdekes viszont az öngyűlölő Ludwig Jacobowski megtérésdrámája: a *Werther der Jude* (1892). Werther lelkes asszimiláns, emiatt keleti zsidó családjával összevész, apjával is szakít. Pszichés összeomlása után radikális öntisztuláson megy keresztül, amelyből a kapitalista moráltól megszabadulva a hős felismeri az igazi zsidó értékeket, és megformálja „az ideális zsidó alkatot”.

Más utat keresett a kiváló bécsi író, A. Schnitzler és a megvesztegethetetlen kritikus, Karl Kraus. Pályája kezdetén Schnitzler francia típusú és freudi ihletésű drámákat, novellákat írt. Sikeres pályájának második szakaszában ütközött bele a megalázó antiszemita diszkriminációkba, ami számára elviselhetetlenné vált. „Nem volt lehetséges, különösen olyan zsidónak, aki a nyilvánosság előtt állt, eltekintenie attól, hogy ő zsidó, minthogy ezt mások sem tették meg, sem a keresztények, még kevésbé a zsidók” – írta. A zsidókérdés egzisztenciális kérdéssé nőtt már a világháború előtti évtizedben, amint ez Schnitzler munkásságában is megmutatkozott (*Út a szabadságra, Professor Bernhardt*).

Az *Út a szabadságra* a bécsi zsidó középosztály identitásválságának regénye. A válság valamennyi főszereplőt új útra térít, kit a szocializmushoz vagy a cionizmushoz, kit a művészetbe. A zsidóságot megtagadó és teljes beolvadását kívánó fiatalembert pedig az öngyilkosságba hajszolja. A zsidóság tragédiája bontakozik ki a regényből: az egyéni kitörés éppúgy frusztrálódik, mint a közösség akkulturációja, és nincs választás: sem a régi haza, sem az új.

Schnitzler a cionista gondolatot mint morális princípiumot vagy karitatív akciót elfogadta, de mint államalapítási tervet a történelmi fejlődéssel

ellentétesnek ítélte. Ámde afelől sem hagyott kétséget, hogy a tragédia mélyebb és *egyetemesebb*: az egész emberiség tragédiája.

Alighanem még bonyolultabb Karl Kraus zsidó tudatának elemzése. A politikai cionizmust, Herzl államalapítási tervét utópisztikusnak, és a nyugati, beilleszkedett zsidóság szempontjából feleslegesnek is tartotta, de elismerte és támogatta mint az üldözött, hazátlan zsidó szegénynép hazát teremtő mozgalmát. A zsidóság hibáit, elsősorban a parvenü felső középosztály ízléstelenségeit, de magát a népet is szenvedélyesen ostorozta.

Kraus nem tagadta meg zsidó mivoltát. Egyik vallomása szerint „Elmondhatom magamról, hogy én a judaizmus fejlődésével együtt megyek egészen az Exodusig, de nem veszek részt az aranyborjú körüli táncban”. Ő az Istent védelmező Mózeset és a prófétákat követi. Ebben az értelemben a zsidó hagyomány híve. De azt is deklarálta, hogy a zsidók „arra vannak rendelve, hogy feloldhatatlanul keveredjenek az őket körülvevő kultúrákkal, mégis mindig a kultúra erjesztői maradjanak”. Ebben a tételben fogalmazódott meg krausi tömörséggel a közép-európai zsidóság kettős missziójának hitvallása – egyúttal az ausztriai zsidó asszimiláció ambivalenciája.

*

A századforduló idején – s ezen az első világháború előtti negyed századot értem – világszerte hatalmas történelmi változások indultak vagy zajlottak le. Ebbe az átalakulási folyamatba illeszkedett bele a zsidó sors korszakos fordulata is: egyrészt az asszimiláns zsidóság nagy részének identitásválsága, másrészt a keleti gettózsidóság identitásváltása. Az előbbiből az egyik út a zsidóság elhagyásához, megtagadásához, szélső esetben öngyűlölethez vezetett, a másik a kiúttalansághoz, a tragikus életérzéshez, ahogy akkortájt mondták: a terapikus nihilizmushoz, a harmadik pedig egy zsidó nemzeti reneszánsz kibontakozásához. Ez utóbbiba, mint hatalmas tározóba, sokféle ág, gyakran ellentétes áramlatok torkollottak: teokratikus, etnoreligionális és szekularizált nacionalista pártok, egyletek, csoportok. Bőven volt köztük vita és küzdelem, de végtére összetartotta őket a nemzetvé válás lelkesedése mint megváltáshit, és a saját ország akarása mint a fennmaradás *lex supremája*. Gondolatmenetem zárókérdése most már csupán

annyi: mi volt ebben a reneszánszban a Monarchia, elsősorban Bécs szerepe? Bécs különleges szerepe először abban rejlett, hogy nagyobb tömegben és magas értelmiségi szinten itt találkozott egymással a nyugati, nem vallásos és többé-kevésbé asszimilált zsidóság a vallást és etnikumot megőrző keletivel. Ilyen találkozásra Budapesten is sor került ugyan, de a magyar zsidó értelmiség asszimilációja sokkal erősebb és ígéretesebb volt, mint az osztráké. Éppen ebben rejlik Bécs különleges szerepének második tényezője. Budapesten az erős és toleráns magyar nemzettudat magával ragadta a zsidóság nagy részét, annál is inkább, mert akkor összeegyeztethető volt a zsidó vallási közösségtudattal. Bécsben viszont, amint utaltunk rá, a liberalizmus felbomlása és a szorosán hozzákapcsolódó állampatriotizmus meggyengülése nyomán az identitás alternatívája a német nacionalizmus előtti megalázkodás vagy a kultúrába, az esztétikum kertjébe való menekülés, vagy a *reasszimiláció* és a zsidóság tudatos vállalása volt. Ez utóbbit nagyon

megkönnyítette az, hogy osztrák nacionalizmus akkoriban nem létezvén, a bécsi liberális polgárság zöme hagyományosan vonzódott az egyetemeshez, a világpolgársághoz, és nem követelte meg a nemzeti lojalitást.

Bécs különleges szerepének harmadik tényezőjét a Monarchia soknemzetiségű struktúrájában kereshetjük. Ausztriában 12 nemzet létezett fölöttébb békétlen együttélésben egymás mellett és ellenében. A nemzetté válás a birodalom polgárosodásának egyik fő folyamata, a nemzeti önállóság megszerzése valamennyi nemzet és nemzetiség fő célja, és egyúttal a Monarchia létkérdése volt. Ha valahol Európában nacionalizmust, nemzetépítést, nemzeti programot, frázisokat és jelszavakat tanulni lehetett, akkor a főiskola bizonyára Bécsben volt található.

Nem véletlen és nem meglepő, hogy az új, poszt-emancipációs tudatot kereső zsidóság itt kapott kényszerítő ösztönzést és ösztönző példát a politikai és kulturális reneszánsz kiteljesítéséhez.

Goldsein Imre túl késő

*verses éveimet ripityára
rúgtam a grundon*

*lesz még idő bőven
megmutatni a világnak
az én sose-kék Dunám
igazi színeit
csak ülepedjen le jól
az a sok csont és cipő
az iszapba*

*időm lejárt szemem hályogos
a színek elfakultak*

örökre

A költőnek Álom az utolsó pillanatról címmel idén áprilisban verseskötete jelenik meg a *Múlt és Jövő* Kiadónál